

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

6. *Le Petit Journal* II

Vanaf eind 1889 dook het woord Panama steeds vaker op, en richtte *Le Petit Journal* zich steeds meer op het echec van de onderneming, dat een terugkerende aanleiding vormde voor kritiek op de politieke instituties. De krant was een uitgesproken voorstander geweest van het project, en toonde zich nu van een andere, activistische kant. Zoals we zagen zat het *Le Petit Journal* absoluut niet lekker dat de *Chambre* had geweigerd om het bedrijf met een speciale wet uitstel van betaling te verlenen. Al kort na het faillissement in 1889 werden pogingen gedaan om de zaak nieuw leven in te blazen, maar echt van de grond komen wilde het niet. Nadat bleek dat op grote schaal sprake was geweest van malversaties was *Le Petit Journal* woedend. Niet alleen in de kritiek is in deze periode een verschuiving te zien. Ook de toon veranderde. Zodra het schandaal uitbrak werd die scherper, met een sterkere populistische ondertoon en een soms nauwelijks verhuld antisemitisme.

6.1 September 1889- augustus 1892

Le Petit Journal wond er op 21 september geen doekjes om. Het refereerde aan de eigen campagne ‘voor de vervanging van de politiek van steriele discussies (...) die het land in recente jaren zoveel schade heeft berokkend, door een politiek van actie.’¹ Waar de meerderheid van de afgevaardigden haar mandaat vervulde in dienst van Frankrijk, zaten anderen met persoonlijk winst oogmerk op het pluche. ‘De positie van afgevaardigde wordt te vaak als een middel gezien: zij moet een doel op zichzelf zijn.’² In de herfst van 1889 begon de krant, die zoals we al opmerkten ergens tussen 1880 en 1888 geld van de Panamaonderneming had ontvangen, zich meer te concentreren op pogingen om het bedrijf nieuw leven in te blazen.

In de november berichtte *Le Petit Journal* over de onderzoekscommissie die naar Panama zou afreizen.³ De krant zag er een teken van hoop in, en zelfs het startschot van een nieuw tijdperk. Mislukking van het project zou een ramp zijn.⁴ *Le Petit Journal* beloofde de

¹ ‘La campagne entreprise par le *Petit Journal* tendant à substituer la politique d'affaires à la politique de discussions stériles (...) dont notre pays a tant souffert en ces dernières années (...).’ Geciteerd uit: ‘Politique D’Affaires’, *Le Petit Journal*, 21 september 1889.

² ‘Le poste de député est trop souvent un moyen; il doit être un but.’ Geciteerd uit: ‘Les Incompatibilités’, *Le Petit Journal*, 20 september 1890.

³ Het doel was om technisch onderzoek te doen en een tijdschema en een financieel plan te maken.

⁴ ‘Le Panama’, *Le Petit Journal*, 15 November 1889. ‘Elle ouvre enfin une ère nouvelle à cette oeuvre géante dont l’échec définitif équivaldrait à un désastre national.’

‘duidelijke, precieze, oprechte verslaggeving’ te leveren die het publiek verlangde, en stuurde een verslaggever naar het gebied.⁵ Op 16 januari 1890 verscheen het eerste artikel, dat de omstandigheden in Colón, de zetel van het projecthoofdkwartier, weinig vleidend beschreef.⁶ Het tweede artikel, dat ook op de ondervonden moeilijkheden inging, betuigde sympathie voor ‘de eerlijke, ijverige menigte wiens spaargeld geholpen heeft deze wonderen te creëren’ en meldde dat er ogenschijnlijk schot zat in de zaak.⁷ Het volgende artikel was echter een stuk kritischer, en vroeg hoe het mogelijk was dat in eerste instantie 1889 werd genoemd als het jaar waarin het kanaal zou opengaan.⁸ Niet lang nadat *Le Petit Journal* schreef dat de curator en zijn medewerkers alles hadden gedaan om de Franse eer te redden, sloeg de stemming om. Diverse aannemers werd nalatigheid verweten, met als gevolg een enorme discrepantie tussen de gemaakte kosten en het voltooide werk. De situatie was ‘onbegrijpelijk’ (‘incompréhensible’).⁹ Als het werk zou doorgaan volgens het schema van de commissie, vatte de krant de hoofdconclusie van de commissie samen, dan was voltooiing pas mogelijk binnen acht jaar en tegen meerkosten van 900 million francs.¹⁰

In de herfst van 1891, volgend op de publicatie op de voorpagina van een open brief van een alleen met initialen aangeduide aandeelhouder, waarin hevige kritiek werd geuit op curator Monchicourt, nam *Le Petit Journal* een activistischer standpunt in.¹¹ Het echode de kritiek en riep het parlement tot een interventie op, terwijl het zwoer om ‘niet te zullen stoppen te eisen dat allen de misdadige onverschilligheid achter zich laten, zonder enige zorg voor het lot van zoveel dapperen die slechts in één opzicht ongelijk hadden, namelijk te geloven dat (...) wat andere naties niet durfden te proberen, Frankrijk zou verwezenlijken.’¹²

⁵ ‘(...) que des informations; (...) claires, précises, sincères. *Le Petit Journal* les lui donnera.’ Geciteerd uit: ‘Le Petit Journal a Panama’, *Le Petit Journal*, 25 november 1889.

⁶ ‘Lettres de Panama’, *Le Petit Journal*, 16 januari 1890.

⁷ ‘Le coeur s’emplit d’un souvenir sympathique pour la multitude des gens hônnetes et laborieux dont les économies ont crée ces merveilles.’ Geciteerd uit: ‘Lettres de Panama II’, *Le Petit Journal*, 20 januari 1890. *Le Petit Journal* zelf nam vooralsnog geen positie in over de mogelijkheid van het kanaal, maar publiceerde later die maand wel een optimistisch discours van de voorzitter van de onderzoekscommissie. ‘Le Panama’, *Le Petit Journal* 29 januari 1890.

⁸ ‘Lettres de Panama IV. La Culebra’, *Le Petit Journal*, 25 februari 1890.

⁹ ‘Lettres de Panama V. Les Travaux de la mission d’études’, *Le Petit Journal*, 1 maart 1890; ‘Lettres de Panama VI. Le Canal de Gorgona au Pacifique’, *Le Petit Journal*, 5 maart 1890.

¹⁰ ‘Le canal de Panama’, *Le Petit Journal*, 7 mei 1890. Op 19 april 1891 publiceerde *Le Petit Journal* een rapport van Lucien Bonaparte-Wyse, die door de nieuwe curator Monchicourt was ingehuurd om te onderhandelen met de Colombiaanse regering over verlenging van de Panama concessie en ook om technisch onderzoek te doen. Een door Frankrijk geleide voltooiing van het kanaal was, concludeerde Bonaparte-Wyse, nog steeds mogelijk. Zie ‘Le Rapport de M. Bonaparte-Wyse sur le canal de Panama’, *Le Petit Journal*, 19 april 1891. Een tweede artikel van B-W, dat opriep tot onmiddellijke actie, werd gepubliceerd op 23 september 1891.

¹¹ ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 11 september 1891.

¹² Vrije vertaling van: ‘Nous ne cesserons de demander qu’on sorte de la coupable indifférence dans laquelle chacun se cantonne sans souci du sort de tant de braves gens qui n’ont eu qu’un tort, celui de croire (...) que ce

Voordat het project zou worden afgeschreven en overgelaten aan een ander land was een laatste inspanning nodig. ‘De mensen met een kleine beurs die in het Panamakanaal geloofden (...) en die zo moedig waren hun spaargeld te investeren, zullen nooit accepteren dat wat voor de rijken werd gedaan voor de nederigen niet eens kon worden geprobeerd. Als men hen in de steek blijft laten, dan zullen ze niet vergeten dat terwijl ze om hulp en bescherming vroegen, ze met hun ellende werden genegeerd en dat zij, vriendelijk, geduldig en ongelukkig, de hulp werden geweigerd waarop iedereen in een democratische samenleving evenveel recht heeft.’¹³

Le Petit Journal werd militanter, en de vastberadenheid werd gesterkt door de naar eigen zeggen honderden schriftelijke steunbetuigingen die het ontving. De krant zag zichzelf als een platform voor de gedupeerden (niet in de laatste plaats, lijkt het, omdat het grotendeels lezers van *Petit Journal* waren) en zwoer om voor hen, ‘ongelukkige slachtoffers van Panama’, te strijden voor een oplossing.¹⁴ De krant voegde de daad bij het woord en organiseerde een petitie die om parlementaire actie vroeg om de regering tot interventie te bewegen bij financiële instituties om de voor de kanaalwerken benodigde fondsen te verkrijgen.¹⁵ De petitie, schreef *Le Petit Journal*, ‘moet de betekenis hebben van een plebisciet.’¹⁶ Diverse commentaren werden aan de praktische organisatie gewijd.¹⁷ *Le Petit Journal* meende dat de overheidsinterventie officieus moest zijn, niet officieel: Panama bleef een private kwestie. Maar wat werd gevraagd was niet meer dan billijk.¹⁸ Vroeg of laat zou het kanaal worden gerealiseerd. Zij die verlangden dat het een Frans project werd, waren goede patriotten.¹⁹ Wellicht, schreef de krant, maakte de omvang van wat op het spel stond het lot van de Panamaonderneming wel tot een publiek belang: er dreigde 1400 miljoen francs

que les autres nations n’osaient tenter, la France pouvait la mener à bonne fin.’ Geciteerd uit: ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 17 september 1891.

¹³ Vrije vertaling van: ‘Les petits qui ont eu foi dans l’oeuvre du percement de Panama (...) et qui, si courageusement, ont apporté leurs épargnes, (...) ne se persuaderont jamais que ce qu’on a fait pour les riches, on ne puisse même le tenter pour les humbles. Si on persistait à les abandonner, ils n’oublieraient pas que, réclamant aide et protection, on a fait fi d’eux et de leurs misères, et on leur a refusé, à eux doux, patients et malheureux, l’aide et la protection auxquelles tous ont également droit dans une société démocratique comme la nôtre.’ Geciteerd uit: ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 17 september 1891. NB. Met vermeende de steun aan de rijken refereerde de krant aan het optreden van de regering ten tijde van het faillissement van de CEP-bank en van de Société des Dépôts. Op 5 oktober (‘Panama’) herhaalde de krant dit punt.

¹⁴ ‘(...) des malheureuses victimes de Panama.’ Geciteerd uit: ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 20 september 1891. NB. Met deze ‘victimes’ doelde de krant op de financieel gedupeerden; niet op de families van de omgekomen projectarbeiders.

¹⁵ ‘Pétition des Porteurs de Titres de la Compagnie du Canal de Panama’, *Le Petit Journal*, 28 september 1891.

¹⁶ ‘Il faut que ce pétitionnement ait la signification d’un plébiscite.’ Geciteerd uit: ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 20 september 1891. Zie ook ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 25 september 1891.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld *Le Petit Journal* van 25, 26, 27, 28 en 30 september en 5, 8, 10 en 12 oktober 1891.

¹⁸ ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 5 oktober 1891. NB. In het artikel worden (voor het eerst) de strafrechtelijke vervolgingen in de zaak genoemd.

¹⁹ ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 5 oktober 1891.

aan Frans spaargeld verloren te gaan; zo'n hoog bedrag dat het een gemis was voor heel Frankrijk als het project zou mislukken.²⁰

Het militante standpunt vertaalde zich ook in een veel strenger oordeel over het voormalig management, dat de boel volgens *Le Petit Journal* door incompetentie helemaal in het honderd had laten lopen.²¹ Zelf benadrukte de krant dat het maar één ding wilde, en dat was de belangen van de gedupeerden verdedigen. 'Wij zullen waken over en handelen in het belang van allen.'²² Op 11 november tenslotte meldde *Le Petit Journal* dat het maar liefst 180.000 ondertekende petities had verzameld en aan het parlement had overgedragen, die samen meer dan de helft van alle waardepapieren vertegenwoordigden die de Panamafirma had uitgegeven. Het herhaalde dat het faillissement vooral de eenvoudige man had geraakt, en dat de vertegenwoordigers in het parlement verplicht waren om over hun belangen te waken; zo niet dan zou dat ten koste gaan van de Franse macht.²³

Eind 1891 hekelde de krant de onverschilligheid van de *Chambre*, 'terwijl de tijd opraakt en zoveel burgers hun hoop op haar hebben gevestigd.'²⁴ Tot tevredenheid van *Le Petit Journal* verlangde de *Chambre* dat actie werd ondernomen tegen de verantwoordelijken voor de ondergang van het Panamabedrijf en nam zij bovendien een rapport aan dat de petities ondersteunde. *Le Petit Journal* op zijn beurt prees de eigen inzet en concludeerde dat de missie was voltooid. Panama ging 'een nieuwe fase in en we twijfelen er niet aan dat de regering zich actief zal inzetten om de praktische richting aan te geven die kan leiden tot het veiligstellen van de gecompromitteerde Franse belangen.'²⁵ Wel publiceerde de krant nog een lijst met afgevaardigden die voor en die tegen de resolutie hadden gestemd ter ondersteuning van de petities: alfabetisch gerangschikt en verdeeld over twee kolommen. 'De vrienden en vijanden van het Franse spaargeld', was de titel. *Le Petit Journal* beloofde zijn lezers bovendien dat het ze zou helpen af te komen van de vertegenwoordigers die hun belangen hadden veronachtzaamd, en hen te steunen die ze hadden verdedigd.²⁶ Voor de rest was het nu aan de bevoegde ministers om te handelen.²⁷

²⁰ 'Panama', *Le Petit Journal* 15 oktober 1891.

²¹ 'Panama', *Le Petit Journal*, 21 oktober 1891.

²² 'Nous veillons et nous agissons dans l'intérêt de tous.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 24 oktober 1891.

²³ 'Panama', *Le Petit Journal*, 12 november 1891.

²⁴ '(...) lorsque le temps presse et que tant de citoyens ont mis leur confiance en elle.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 27 december 1891.

²⁵ Vrije vertaling van: 'A partir d'aujourd'hui l'affaire entre dans une nouvelle phase et nous ne doutons pas que le gouvernement ne s'emploie activement à lui donner la direction pratique qui peut amener à sauvegarder les intérêts français compromis.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 6 januari 1892.

²⁶ 'Les amis et les ennemis de l'épargne française', *Le Petit Journal*, 10 januari 1892.

²⁷ 'Panama', *Le Petit Journal*, 6 februari 1892.

Na een jaar min of meer absent te zijn geweest dook de kritische retoriek van *Le Petit Journal* in de herfst van 1891 weer op.²⁸ Het verweet de *Chambre* zonder reden een regeringscrisis te hebben veroorzaakt. ‘Toegevend aan een van haar periodieke vlagen van inconsistentie, waarvan de Kamer naar men dacht genezen was,’ hadden de afgevaardigden volgens de krant een komedie opgevoerd die het prestige van Frankrijk in het buitenland aantastte.²⁹ *Le Petit Journal* hekelde de politieke instabiliteit. ‘Ten onrechte gaat de politiek door voor een ingewikkelde wetenschap. Het zijn de politici die haar compliceren, omdat het hun werk is en omdat het in hun belang is om dat te doen. Wat zij het meest vrezen zijn de oprechtheid en het heldere en eerlijke oordeel van het volk (...). Men moet echter op het volk vertrouwen als de intriges, jaloezieën en competities het punt van weerklinkende zothed bereiken.’³⁰ Als de partijen hun strijd zouden voortzetten en nutteloze haat bleven aanwakkeren, schreef de krant, dan zou ‘een waarheid met een hardere knal dan ooit aan het licht komen; de groeiende tegenstelling tussen de fundamentele ideeën van Frankrijk en de praktijk van de *Chambre*.’³¹ Het negeerde de gangbare politieke incidenten, ‘want die betreffen alleen politici en hun persoonlijke affaires, calculaties, intriges, ambities, kortom hun gekonkel, verveelt het publiek of doet het walgen.’³² Zijn eigen rol zag *Le Petit Journal* wederom ‘zonder aarzeling buiten en boven alle partijen. We hebben het op ons genomen om het land te waarschuwen tegen hun excessen, vijandelijkheden, benepenheden en onrechtvaardigheden.’³³

²⁸ Op 15 oktober 1891 had het nog wel geschreven dat waar de vakantieperiode normaliter de staat van (onpatriottische) agitatie verhoogde – haat en persoonlijke competities die bij de start van de parlementaire sessie losbarstten – de zaken redelijk gestabiliseerd leken. Dit zou blijken uit Frankrijks robuuste buitenlandbeleid en diplomatieke succes. *Le Petit Journal* waarschuwde echter (‘La Politique du Peuple’, 21 november 1891): als de politiek niet naar het volk zou luisteren, dan zou datzelfde volk zijn stem verheffen, en zelf politiek bedrijven als het van oordeel was dat de professionals faalden. *Le Petit Journal* stond, schreef het, aan de kant van het volk.

²⁹ ‘Un de ses accès périodiques d’incohérence dont on la croyait guérie.’ Geciteerd uit: ‘La Chute du Ministère’, *Le Petit Journal*, 19 februari 1892. In het bijzonder refereerde *Le Petit Journal* aan extreem links- en rechtse afgevaardigden.

³⁰ Vrije vertaling van: ‘La politique passe à tort pour une science compliquée. Ce sont les politiciens qui l’embrouillent parce qu’ils en font métier et qu’ils ont intérêt à la rendre incompréhensible. Ce qu’ils redoutent le plus, c’est que l’instinct droit, le jugement net et honnête du peuple. (...) Il fait bien pourtant en appeler à lui quand les intrigues, les jalousies et les compétitions aboutissent à quelque retentissante sottise.’ Geciteerd uit: ‘Stabilité & Dissolution’, *Le Petit Journal*, 21 februari 1892.

³¹ Vrije vertaling van: ‘(...) une vérité apparaîtrait avec plus d’éclat que jamais, la contradiction croissante entre les idées fondamentales de la France et les pratiques de la Chambre.’ Geciteerd uit: ‘La France a parlé’, *Le Petit Journal*, 11 mei 1892.

³² Vrije vertaling van: ‘Nous négligeons intentionnellement dans ce journal les incidents médiocres de la politique, parce qu’ils ne touchent que les politiciens et que leurs affaires personnelles, leurs calculs, leurs intrigues, leurs ambitions, leur cuisine en un mot, ennuie ou dégoûte le public.’ Geciteerd uit: ‘La Politique Normale’, *Le Petit Journal*, 5 juni 1892. Het land, meende de krant, wilde eenheid en had een afkeer van de agitatie tussen facties. ‘La République’, *Le Petit Journal*, 5 januari 1891.

³³ ‘*Le Petit Journal* s’est placé sans hésitation en dehors et (...) au dessus des partis: nous avons entrepris de mettre le pays en garde contre leurs excès, leurs rancunes, leurs étroitesse, leurs iniquités.’ Geciteerd uit: ‘L’Union pour la Patrie’, *Le Petit Journal*, 24 juni 1892.

Terug naar Panama. Ondanks de voor *Le Petit Journal* positieve conclusies van de *Chambre* werd geen actie ondernomen. *Le Petit Journal* beklagde zich over het gebrek aan actie van de regering, en vroeg locale Panamacomités om input over de vraag of er wellicht kapitaal viel op te halen bij het grote publiek.³⁴ Zelf was de krant klaar om de Franse belangen en het Franse spaargeld te verdedigen.³⁵ Aldus bleef *Le Petit Journal* onwillig om de nederlaag te accepteren en te zeggen dat de Panama-investeringen verloren waren gegaan. Integendeel: trots werd aangekondigd dat de regering en de curator de handen ineen hadden geslagen en een comité hadden opgericht om constructie van het kanaal te realiseren. ‘Met officiële hulp van de regering en met de steun van de curator staat er een groep redders klaar die gaan werken om het hulpeloze schip naar de haven loodsen.’ Kortom tijd voor de krant om zijn leidende, activistische rol te beëindigen.³⁶

6.2 September 1892- maart 1893

Tussen september 1892 en maart 1893 besteedde *Le Petit Journal* veel aandacht aan het Panamaschandaal, dat een sleutelrol zou gaan spelen in de politieke kritiek van de krant. Zoals in deze paragraaf duidelijk zal worden zag *Le Petit Journal* het schandaal primair als een politieke affaire, veroorzaakt door moreel falen. Geleidelijk nam de kritiek echter een xenofobe, antisemitische wending.

6.2.1 September-december

Op 20 oktober 1892 maakte *Le Petit Journal* gewag van geruchten dat het voormalige Panamamanagement op het punt stond strafrechtelijk te worden vervolgd. Het wenste dat die vervolging zo snel mogelijk zou plaatsvinden.³⁷ Bovenal verlangde de krant dat de pogingen om het bedrijf opnieuw op te richten zouden doorgaan. Het riep om interventie van de regering: vervolging en actie konden prima naast elkaar bestaan.³⁸ Een halve maand later noemde de krant de mogelijkheid van een schandaal. ‘Is er een tragischer probleem dan

³⁴ ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1892. Voor kritiek op de regering voor haar inactie zie ook ‘Panama’ op 12 maart en 9 april 1892.

³⁵ ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 13 juni 1892.

³⁶ Vrije vertaling van: ‘Il y a un groupe de sauveteurs qui va travailler à mener au port le navire désarmé, fort de l’appui officiel du gouvernement et du liquidateur, M. Monchicourt (...)’. Geciteerd in: ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 31 juli 1892.

³⁷ ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 20 oktober 1892.

³⁸ ‘Panama’, *Le Petit Journal*, 20 oktober 1892.

Panama?’ vroeg een lang redactioneel voorpagina-artikel.³⁹ Het project ging niet alleen over investeerders die rendement zochten, maar was ook een kwestie van een door Frankrijk geleide wetenschappelijke en beschavingsprestatie. ‘Falen zou niet alleen desastreus zijn voor de kleine spaarders die hun zuurverdiende spaargeld hebben geïnvesteerd; het zou een harde vernedering zijn; een niet te vatten aanleiding voor naargeestigheid voor de gemoedstoestand van het volk.’ Zonder hervatting van de werkzaamheden was de zaak verloren. Veertien honderd miljoen francs en duizenden levens, opgeofferd voor niets. *Le Petit Journal* bezwoer geen beschuldigingen te uiten, maar wel ‘de talrijke angsten te beschrijven, de (...) situatie van duizenden eenvoudige helpers die de geschiedenis van het Panamaproject belichamen.’⁴⁰

Er was sprake van een ernstige en ook toenemende mate van onrust, waarschuwde *Le Petit Journal*, en de enige reden dat het nog niet tot een uitbarsting was gekomen was dat de mensen de heropricting van de Panamaonderneming niet wilden frustreren. Het was tijd voor een duidelijk en definitief licht op de zaak, waaronder de beschuldigingen, want de geruchten over nalatige managers en omgekochte parlementariërs hinderden de heroprictingspogingen. Als de beschuldigingen waar bleken, meende *Le Petit Journal*, dan zou de regering grondig en onverbiddelijk moeten zijn in haar acties. ‘Politieke vriendschappen leiden er wellicht toe de dingen in der minne te schikken, maar de publieke integriteit tolereert dat niet.’⁴¹ De vervolgingen waren voor *Le Petit Journal* vooral een manier om ervoor te zorgen dat de personen die een rol hadden gespeeld bij de ondergang van de Panamaonderneming niet zouden worden betrokken bij een nieuw Panamaproject. Zelf had de krant de beschuldigingen – waarvan het nu stelde dat ze waarschijnlijk waar waren – nog niet gepubliceerd, naar eigen zeggen in het belang van de onderneming. Die had dringend behoefte aan een schone lei. En ‘wat de eenvoudige obligatiehouders betreft van wie wij het mondstuk zijn: zij hebben niets verkeerd gedaan.’⁴²

Op 16 november bevestigde *Le Petit Journal* dat vijf personen op het punt stonden om te worden gedagvaard. Het klaagde over de hoeveelheid tijd die het had gekost om de knoop

³⁹ ‘Existe-t-il un problème plus tragique que celui de Panama?’ Geciteerd uit: ‘Il faut voir clair’, *Le Petit Journal*, 10 november 1892.

⁴⁰ Vrije vertaling van: ‘La défaite ne serait donc pas seulement funeste aux petites bourses qui ont englouti là-bas tant d’économies péniblement amassée; elle serait une humiliation cruelle, un sujet incompréhensible de désolation pour l’âme populaire (...). Nous nous bornons à dépeindre exactement des inquiétudes innombrables, la situation (...) des milliers des modestes coopérateurs en qui se résume l’histoire de Panama.’ Geciteerd uit: ‘Il faut voir clair’, *Le Petit Journal*, 10 november 1892.

⁴¹ Vrije vertaling van: ‘La camaraderie politique conseille peut-être ces arrangements à l’amiable, mais la probité publique ne s’en accommode pas.’ Geciteerd uit: ‘Il faut voir clair’, *Le Petit Journal*, 10 november 1892.

⁴² ‘C’est sur une table rase et non dans l’édifice vermoulu des vieilles combinaisons et des errements, que Panama sera rebâti (...). Les humbles souscripteurs, dont nous sommes l’organe ont rien à se reprocher.’ Geciteerd uit: ‘Il faut voir clair’, *Le Petit Journal*, 10 november 1892.

door te hakken. Dat was een grote fout geweest.⁴³ De volgende dag werden de verdachten met naam en toenaam genoemd en ging de krant dieper in op de beschuldigingen.⁴⁴ De trage rechtsgang frustreerde *Le Petit Journal*. ‘Wij staan geen getreuzel toe in een affaire die zo ernstig is, waar zo veel honderden miljoenen zijn verdampt, en die honderdduizenden investeerders zorgen baart en tot wanhoop drijft.’⁴⁵ De traagheid van de vervolgingen had bijgedragen aan een sfeer van achterdocht, meende *Le Petit Journal*. ‘Het lijkt erop,’ voorspelde het, ‘als we de rondgaande geruchten in ogenschouw nemen, de beschuldigingen (...) die reeds hooggeplaatste politici compromitteren, dat de omvang van het schandaal flink zal toenemen.’⁴⁶

Vlak voordat dit inderdaad publiekelijk gebeurde, benadrukte *Le Petit Journal* dat het schandaal in essentie politiek was. ‘Slecht of lichtzinnig leiderschap of verspilling van de financiële middelen van het kanaal(project) is een ernstige fout, verwijtbaar en duidelijk een aanleiding voor een veelheid aan claims, maar het is een veel grotere misdaad om bezoldiging te zoeken voor datgene wat nooit te koop mag zijn.’⁴⁷ Zo ging het narratief van Panama voor *Le Petit Journal* vooral over politiek disfunctioneren. In deze versie van de gebeurtenissen was er weinig aandacht voor mediacorruptie en voor de eigen rol bij het aanprijzen van de Panama-obligaties. Zo schreef het nauwelijks een maand na de uitbarsting van het schandaal in de *Chambre* dat ‘slechts een deel van de burgers is geïnteresseerd in de schuld van personen buiten het parlement. Maar het hele land is verontwaardigd bij de gedachte dat afgevaardigden beschuldigd kunnen worden van afpersing.’⁴⁸ Enkele weken daarvoor had het nog geschreven dat ‘we, totdat we beter zijn geïnformeerd, willen geloven dat de mannen die zo stoutmoedig zijn beschuldigd en opgeroepen om verklaringen te geven, onschuldig zijn, en ten onrechte belasterd. Maar het is belangrijk om vastbesloten te zijn en prompt, want elke vertraging zal worden gezien als een schuldbekentenis of medeplichtigheid. Dat de overheid

⁴³ ‘Les poursuites contre Panama’, *Le Petit Journal*, 16 november 1892.

⁴⁴ ‘Les poursuites contre Panama’, *Le Petit Journal*, 17 november 1892.

⁴⁵ Vrije vertaling van: ‘Nous n’admettons pas les lenteurs dans une affaire aussi grave, où tant de centaines de millions ont disparus, qui trouble et désespère des centaines de mille souscripteurs.’ Geciteerd uit: ‘Il faut aller vite’, *Le Petit Journal*, 20 november 1892.

⁴⁶ Vrije vertaling van: ‘Il semble, si l’on doit tenir compte des bruits qui circulent, des dénonciations qui (...) compromettent déjà de hautes personnalités politiques, que le champ du scandale va s’élargir terriblement.’ Geciteerd uit: ‘Il faut aller vite’, *Le Petit Journal*, 20 november 1892.

⁴⁷ Vrije vertaling van: ‘C’est une faute grave, répréhensible, appelant naturellement les revendications de toute nature, de gérer maladroitement ou légèrement, de gaspiller les ressources financières du canal; mais c’est un crime bien plus grand de faire payer ce qui ne peut dans aucun cas se vendre.’ Geciteerd uit: ‘Il faut aller vite’, *Le Petit Journal*, 20 november 1892.

⁴⁸ Vrije vertaling van: ‘La culpabilité possible des personnes étrangères au Parlement passionne seulement une catégorie de citoyens. Mais c’est le pays tout entier qui s’indigne à la pensée que des députés peuvent être accusés de concussion.’ Geciteerd uit: ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 13 December 1892.

en de rechterlijke macht zich haasten! Het publiek wacht vol ongeduld op duidelijkheid, en smacht naar rechtvaardigheid.⁴⁹

Van voornoemd geloof – ongetwijfeld tegen beter weten in – van *Le Petit Journal* bleef echter naarmate de dagen vorderden steeds minder over. Zo meende het dat de dood op 20 november 1892 en de daaropvolgende begrafenis van baron Jacques de Reinach onder vreemde omstandigheden hadden plaatsgevonden. De baron, merkte *Le Petit Journal* op, werd genoemd in verband met de Panamavervolgingen. De door de dokter vastgestelde doodsoorzaak – een beroerte – werd bovendien door de meerderheid van de Parijzenaars niet geloofd.⁵⁰ Door Reinachs dood werd Panama in nagenoeg elke krant voorpaginanieuws. Intussen sletten straatverkopers luidkeels hun kranten met nieuws over het laatste of nieuwste schandaal. ‘Parijs’, merkte *Le Petit Journal* op, ‘gonsde van beschuldigingen, verwijten en beledigingen! (...) Elke krant heeft zijn eigen onthulling.’⁵¹ De hele politiek, schreef de krant, draaide nu om de Panama-affaire.⁵² Hetzelfde gold voor de verslaggeving van *Le Petit Journal* zelf.⁵³ Over de eigen aanpak was het duidelijk: ‘we beperken ons ertoe om onze lezers met een nauwgezette onpartijdigheid alle onderdelen van de affaire voor te schotelen.’⁵⁴ Dit alles in het belang van ‘de waarheid, gerechtigheid en het kanaalproject zelf.’⁵⁵ Dit weerhield de krant er echter niet van om regelmatig andere kranten te citeren, zeker waar het vermeende onthullingen betrof.⁵⁶ *Le Petit Journal* bezwoer ‘het algemeen belang en de nationale verdediging’ te dienen.⁵⁷ Daarbij claimde de krant met enige regelmaat de zorgen van het volk te verwoorden, wat bleek uit commentaren als: ‘Het hele publiek is in een staat van diepe onrust gestort.’⁵⁸ Of: ‘Het land wil opheldering.’⁵⁹ Of: ‘De massa is niet bezig met

⁴⁹ Vrije vertaling van: ‘Jusqu’à plus ample informé nous voulons croire que les hommes mis audacieusement sur la sellette et sommés de rendre des comptes sont innocents, calomniés. Mais il importe d’être fixé et promptement, car tout retard serait interprété ou comme un aveu ou comme une complicité. Que le gouvernement, que la magistrature se hâtent! Car le public est impatient de lumière, et affamé de justice.’ Geciteerd uit: ‘Il faut aller vite’, *Le Petit Journal*, 20 november 1892.

⁵⁰ ‘Mort du Baron de Reinach’, *Le Petit Journal*, 21 november 1892.

⁵¹ Vrije vertaling van: ‘C’est un véritable débordement d’accusations, de récriminations et d’injures! (...) Chaque journal a sa révélation.’ Geciteerd uit: ‘Le procès de Panama’, *Le Petit Journal*, 22 november 1892.

⁵² ‘Le procès de Panama’, *Le Petit Journal*, 30 november 1892.

⁵³ Voor een indruk zie bijv. *Le Petit Journal* van 22 en 29 november en 4 december 1892.

⁵⁴ ‘Le procès de Panama’, *Le Petit Journal*, 24 december 1892. ‘Nous nous bornons à mettre sous les yeux de nos lecteurs, avec une scrupuleuse impartialité, les pièces du procès.’ Zie ook het eerder geciteerde artikel van 22 november. Op 5 december en 26 januari schreef de krant (‘Le procès du Panama’) bovendien dat het geen insinuaties zou publiceren.

⁵⁵ ‘Le procès du Panama, que nous suivons (...) dans l’intérêt de la vérité, de la justice et de l’oeuvre elle-même du canal (...)’ Geciteerd uit: ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 5 januari 1893.

⁵⁶ Zie bijv. *Le Petit Journal* van 23, 24 en 25 november en van 16, 22 en 24 december 1892.

⁵⁷ ‘Nous n’avons qu’une préoccupation, celle de l’intérêt général et de la défense nationale.’ Geciteerd uit: ‘Enquête patriotique’, *Le Petit Journal*, 29 januari 1893.

⁵⁸ ‘Le public tout entier est plongé dans une anxiété profonde.’ Geciteerd uit: ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 6 december 1892.

politieke details. Het begrijpt ze niet.⁶⁰ En: ‘Ze (de volksvertegenwoordigers) zullen zelf wel zien dat iedereen zeer ongerust en geprikkeld is en dat de hele natie het straffen van de schuldigen eist.’⁶¹ ‘Regeer met het volk, hebben we meneer Ribot op elke mogelijke manier toegeroepen’ schreef het op 13 maart 1893.⁶² Volgens *Le Petit Journal* bestond er bij de krant en de Fransen eenzelfde soort geestesgesteldheid. Het Franse volk, ‘dat niets geeft om politieke jaloezie en vetes, en dat alleen de genereuze en bevrijdende passie van het patriottisme bezit.’⁶³ Zodoende bleef de krant ‘het volk’ net als in de eerdere periodes die we hebben onderzocht op een voetstuk plaatsen.

De complexiteit van het schandaal en de zelfverklaarde onpartijdigheid stonden een stellingname niet in de weg. Dat begon met het eisen van opheldering en gerechtigheid. Dit was een taak voor de *Chambre* en de rechterlijke macht, vond *Le Petit Journal*; de regering moest het Panamaproject redden.⁶⁴ Dat project verdween na 22 november tijdelijk uit beeld. *Le Petit Journal* richtte zich vanaf toen vooral op de onthulling van de schandalen. ‘In geen enkel ander tijdperk’, stelde het al op 20 november, ‘creëerden de besluiteloosheid en de halfslachtige maatregelen van het parlementarisme zo’n vreemde politieke verwarring.’⁶⁵ Het hekelde de vermeende politieke spelletjes. ‘Er iets bedorven in het parlement, er iets defect binnen de Staat’ schreef het, en refereerde aan de ‘de gewoonlijke zorgeloosheid en blindheid van politici.’⁶⁶ Ook ventileerde *Le Petit Journal* regelmatig de eigen frustratie over de aanpak van het schandaal.⁶⁷ De kritiek werd bovendien steeds scherper; de krant schilderde een

⁵⁹ ‘Le pays veut la lumière.’ ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 10 december 1892.

⁶⁰ Vrije vertaling van: ‘La grande masse des citoyens n’entre point dans les détails de la politique. Elle ne les comprend pas.’ Geciteerd uit: ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 12 december 1892.

⁶¹ Vrije vertaling van: ‘Ils constateront ainsi par eux-mêmes qu’une grande inquiétude et une grande irritation règnent dans tous les esprits et que la nation entière exige le châtement des coupables.’ Geciteerd uit: ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 25 december 1892.

⁶² ‘Gouvernez avec le pays, avons-nous crié sur tous les tons à M. Ribot (...)’ Geciteerd uit: ‘Un ministre de la justice’, *Le Petit Journal*, 13 maart 1893.

⁶³ Vrije vertaling van: ‘Nous sommes certains d’être là-dessus en pleine communion d’idées avec le public qui n’entre pas dans les jalousies et les vengeances du monde politique, qui n’a que la généreuse et libératrice passion du patriotisme.’ Geciteerd uit: ‘Enquête patriotique’, *Le Petit Journal*, 29 januari 1893.

⁶⁴ ‘Le procès de Panama’, *Le Petit Journal*, 22 november 1892. Zie ook *Le Petit Journal* van 31 december 1892.

⁶⁵ ‘(...) à aucune époque, les indécisions, les demi-mesures du parlementarisme n’ont créé une confusion politique aussi étrange (...)’ Geciteerd uit: ‘Le procès de Panama’, *Le Petit Journal*, 30 november 1892.

⁶⁶ ‘Il y a quelque chose de pourri dans le Parlement. Il y a quelque chose de détraqué dans l’État. (...) Les politiciens, avec leur insouciance et leur aveuglement ordinaires (...)’ Geciteerd uit: ‘Le déshonneur, voilà l’ennemi’, *Le Petit Journal*, 7 december 1892. In dezelfde zin zie ‘Dodds-Herz’, *Le Petit Journal*, 17 december 1892 en *Le Petit Journal* van 18 februari 1893.

⁶⁷ Zie bijv. *Le Petit Journal* van 12, 14, 16 en 17 december. In het laatste artikel schreef *Le Petit Journal* dat de politici het land in verlegenheid brachten. Er waren echter ook enkele uitzonderingen op het pessimisme van de krant over de aanpak van de overheid van de Panama affaire. Zie bijv. *Le Petit Journal* van 15 en 21 december, waarin het erkende dat er enig resultaat was behaald. Een dag later op de 22e merkte het op dat de regering Ribot eindelijk de noodzakelijke vastbeslotenheid had getoond, al citeerde het ook diverse kranten die de regering minder krediet gaven.

somber beeld van het publieke sentiment.⁶⁸ Soms werd een medische metafoor gebruikt om de situatie te karakteriseren: Frankrijk leed aan een ziekte die zonder rigoureuze behandeling fataal kon zijn.⁶⁹ Het Panamaschandaal werd beschreven als ‘deze duistere affaire die het land bedreigt.’⁷⁰ De agitatie, waarschuwde het, kon wel eens in minachting veranderen die een revolutie kon veroorzaken.⁷¹ Volgens *Le Petit Journal* drukten de onthullingen zwaar op het publieke gemoed en koesterden alle Fransen wrok.⁷² Het voorspelde meer onthullingen na kerst, en signaleerde een groeiende ‘ontevredenheid’ en ‘ongerustheid’ bij het publiek; ‘duizenden symptomen’ zouden deze ‘algemene onrust’ verraden. Parijzenaars, schreef *Le Petit Journal*, hadden nauwelijks nog respect voor de overheid.⁷³

‘Nooit eerder’, schreef de krant over de rechter belast met onderzoek naar de Panama-beschuldigingen, ‘lag een omvattender, gecompliceerder affaire, die zoveel belangen raakt en zoveel emotie teweegbrengt (...) in de handen van een mens (...). Van hem hangen de toekomst van het nationale geweten en de waardigheid van het hele land af.’⁷⁴ *Le Petit Journal* bepleitte brede bevoegdheden voor de parlementaire onderzoekscommissie om de affaire tot de bodem uit te zoeken, en hekelde meermaals het gebrek aan concrete en formele juridische bevoegdheden.⁷⁵ De vele publieke clashes frustreerden *Le Petit Journal*: in de onderzoekscommissie; tussen de *Chambre* en de Senaat, het parlement en de rechterlijke macht, magistraten onderling. Overal, observeerde de krant, heerste conflict en onenigheid. ‘Een ministerie van keurigheid en een gezuiverde *Chambre* die het volk weerspiegelt, en niet meer een huis van corruptie, geweld en crises; daar heb je het dubbele doel, dat de regering wordt verwacht voor te bereiden (...). Oneer, dat is de vijand!’⁷⁶

⁶⁸ Zie bijv. *Le Petit Journal* van 11 en 15 december 1892, waarin werd gerefereerd aan een gevaarlijke of koortsachtige atmosfeer.

⁶⁹ ‘Le juge’, *Le Petit Journal*, 20 januari 1893. Zie ook de 1, 4 en 10 februari 1893 nummers.

⁷⁰ ‘Cette sombre aventure, qui met le pays en peril.’ Geciteerd uit: ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 6 december 1892.

⁷¹ ‘Dodds-Herz’, *Le Petit Journal*, 17 december 1892. Zie ook ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 16 December 1892.

⁷² ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 2 januari 1893. Zie ook *Le Petit Journal* van 11 en 13 januari 1893, waarin werd opgemerkt dat de hele wereld van de politiek met wantrouwen werd gadeslagen.

⁷³ Het hele citaat gaat als volgt: ‘Le mécontentement et l’inquiétude du public, au lieu de se calmer pendant ces quelques jours de répit, s’exaspèrent sourdement. Mille symptômes révèlent cette nervosité générale.’ Geciteerd uit: ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 2 januari 1893. Wat de voorspelling van meer schandalen betreft zie ook *Le Petit Journal* van 4 en 6 januari 1893.

⁷⁴ Vrije vertaling van: ‘Jamais une affaire plus vaste, plus compliquée, touchant à tant d’intérêts, soulevant plus d’émotion (...), n’a été remise entre des mains humains. (...) C’est de lui que dépend (...) l’avenir de la conscience nationale et la dignité du pays tout entier.’ Geciteerd uit: ‘Le juge’, *Le Petit Journal*, 20 januari 1893.

⁷⁵ Zie bijv. *Le Petit Journal* van 30 november en 1, 11, 13, 14 en 16 december 1892.

⁷⁶ Vrije vertaling van: ‘Un ministère de propreté et une Chambre purifiée qui soit l’image du peuple, et non plus une maison de corruption, de violences et de crises, voilà le double but, à la préparation duquel on attend le gouvernement. (...) Le déshonneur, voilà l’ennemi.’ Geciteerd uit: ‘Le déshonneur, voilà l’ennemi’, *Le Petit Journal*, 7 december 1892.

Ondanks de belofte om geen insinuaties te herhalen gooide *Le Petit Journal* meermaals olie op het vuur. Zo noemde het Cornelius Herz, de uit Duitse ouders in Besançon geboren arts en louche ondernemer van wie Reinach zich bediende bij het verkrijgen van parlementaire toestemming voor loterij-obligaties, bijvoorbeeld een Duitse agent.⁷⁷ Ook herhaalde het beschuldigingen uit andere kranten en becommentarieerde die, soms uitvoerig.⁷⁸ Dit betrof ook de extremere kranten als *La Libre Parole* en *La Cocarde*.⁷⁹ Twee dagen nadat Kamervoorzitter Floquet aan de parlementaire onderzoekscommissie had toegegeven dat hij betrokken was bij de verdeling van Panama-publiciteitsgeld publiceerde *Le Petit Journal* een voorpaginaartikel met de veelzeggende titel: ‘Corruptie, perversiteit, verraad.’ Het artikel stelde dat ‘de parlementaire schandalen een voor een de illusies van het nationale vertrouwen hebben verscheurd. Dat is diep geschokt door de dagelijkse bewijzen van een verval dat niet alleen een smet werpt op de eer van de vertegenwoordigers van het algemeen kiesrecht, en dat bovenal de ontaarding van de politieke zeden heeft veroorzaakt.’⁸⁰ Een en ander bewees dat de moraal van het Franse volk strenger was dan die van politici. Het was de hoogste tijd voor transparantie.⁸¹ Zelf richtte *Le Petit Journal* zich nu vooral op de man die het beschouwde als staatsvijand nummer één: Cornelius Herz. De toon van de commentaren werd scherper, boosaardiger haast: ‘we leven in een vreemde tijd waar gezond verstand en eerlijkheid zijn geschokt door onwaarschijnlijke onthullingen (...), waar mysterieuze en kwaadwillende individuen spelen met de hoogste belangen van het vaderland, de touwtjes van onze binnenlandse en buitenlandse politiek in handen hebben en, door kundig tot stand gebrachte vriendschappen, door handige en illegale overeenkomsten met de parlementaire wereld, onze leiders tot de meest wrede van alle toestanden reduceren, die van marionetten van het buitenland.’⁸² Wat die vriendschappen betreft moest met name Clemenceau, die Herz zelfs

⁷⁷ ‘Cornélius Herz. Agent de l’Allemagne?’, *Le Petit Journal*, 10 januari 1893. Zie ook ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 6 januari 1893.

⁷⁸ Zie bijv. *Le Petit Journal* van 14, 22, 27, 28 en 29 december 1892 en 19, 23 en 25 januari 1893.

⁷⁹ Zie bijv. *Le Petit Journal* van 23 en 24 november en 16 en 27 december 1892 en ook van 13 januari 1893. Soms voegde de krant een disclaimer toe: het aanvaardde geen verantwoordelijkheid. Zie bijv. ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 5 januari 1893.

⁸⁰ Vrije vertaling van: ‘Les scandales parlementaires ont déchirés une à une les illusions de la confiance nationale. Elle est profondément ébranlée par les preuves chaque jour accrues d’une dégradation qui n’entache pas seulement l’honneur des représentants du suffrage universel, qui a surtout perverti les mœurs politiques.’ Geciteerd uit: ‘Corruption, Perversité, Trahison’, *Le Petit Journal*, 26 december 1892.

⁸¹ Ibidem. In vergelijkbare zin over het contrast tussen de publieke en de parlementaire of politieke moraal, zie *Le Petit Journal* van 10 november 1892 en 17, 20 en 29 januari en 1 en 16 februari 1893.

⁸² Vrije vertaling van: ‘(...) nous traversons une époque étrange où le bon sens et l’honnêteté sont consternés par des révélations invraisemblables (...), où des personnages mystérieux et malfaisants se jouent des intérêts supérieur de la patrie, tiennent les fils de notre action intérieure et extérieure, et, par des amitiés savamment ménagées, par d’habiles et criminels marchés conclus avec le monde parlementaire, réduisent nos gouvernants à la plus dure des conditions, celle de pantins de l’étranger.’ Geciteerd uit: ‘Corruption, Perversité, Trahison’, *Le*

voogd van een van zijn kinderen had gemaakt, het ontgelden.⁸³ *Le Petit Journal* herhaalde het idee van een ‘nobel, ridderlijk Frankrijk’, verraden door ‘geïntimideerde leiders, gevangen in onzichtbare ketens’, die waren ‘gedwongen zich dagelijks aan Herz te onderwerpen of af te treden.’⁸⁴ Datzelfde Frankrijk, meende *Le Petit Journal*, speelde net als in 1870 Duitsland in de kaart.

6.2.2 Januari- maart 1893

Voor *Le Petit Journal* moest het soelaas komen van verschillende kanten. ‘De rechterlijke macht is ingeschakeld, de *Chambre* gedwongen, door waardigheid en belang, om haar onteerde leden te veroordelen, wie het ook zijn, de regering heeft slechts met rechte rug de missie te vervullen die zij op zich heeft genomen: gerechtigheid en zuivering na te streven.’⁸⁵ Ook de pers had hier taken. ‘Ten eerste om het proces van politieke hygiëne te versnellen door prompte inlichtingen en overvloedige commentaren; vervolgens het zoeken en belichten van de onduidelijke punten van het corruptiedrama, waarvan de snelle ontknoping het nationale geweten zal troosten.’⁸⁶ Minder dan een week later spoorde *Le Petit Journal* de nieuwe regering aan ‘om blijk te geven van de tomeloze energie die nodig is om de extreme onrust waarin het land is terechtgekomen tot bedaren te brengen’ en ‘de achterdocht waarmee de hele politieke wereld wordt gadeslagen het hoofd te bieden.’⁸⁷ Deze regering, Ribot II, was een voortzetting van de eerste, maar zonder gecompromitteerde figuren als Rouvier,

Petit Journal, 26 december 1892. Over Herz’ vermeende macht over Frankrijk en/of zijn rol als buitenlandse agent, zie ook *Le Petit Journal* van 27 december 1892 en 6, 10, 11, 16 en 22 januari 1893 en 5 maart 1893.

⁸³ Enkele weken daarvoor, op 12 december, werd Clemenceaus naam al in verband met het Panamaschandaal genoemd in een onder het pseudoniem Vidi geschreven artikel in (het voorheen monarchistische, nu eerder centrumrechtse) *Le Figaro*. In dat artikel, ‘M. Cornélius Herz,’ werd gewag gemaakt van een ontmoeting die baron Reinach op 19 november (niet lang voor zijn dood) zou hebben gehad met Herz, Clemenceau en Rouvier.

⁸⁴ Vrije vertaling van: ‘(...) cette noble et chevaleresque nation (...) ses hommes d’État intimidés, enserrés dans d’invisibles liens, obligés quotidiennement de se soumettre à Herz, ou de se démettre.’ Geciteerd uit: ‘Corruption, Perversité, Trahison’, *Le Petit Journal*, 26 december 1892. Over Herz’ controle over Franse politici, zie ook *Le Petit Journal* van 10 januari en 16 maart 1893.

⁸⁵ Vrije vertaling van: ‘La magistrature est saisie, la Chambre est forcée, par dignité comme par intérêt, de flétrir ses membres déshonorés, quels qu’ils soient; le gouvernement n’a plus qu’à remplir avec droiture la mission de justice et d’épuration dont il s’est chargé.’ Geciteerd uit: ‘Cornelius Herz. Agent Italien’, *Le Petit Journal*, 6 januari 1893.

⁸⁶ Vrije vertaling van: ‘(...) hâter d’abord par ses informations promptes et ses commentaires généreux l’oeuvre d’hygiène politique, ensuite chercher et mettre en lumière les points obscurs du drame de corruption dont le rapide dénouement soulagera la conscience nationale.’ Geciteerd uit: ‘Cornelius Herz. Agent Italien’, *Le Petit Journal*, 6 januari 1893.

⁸⁷ Het hele citaat: ‘Le nouveau gouvernement, pour apaiser le trouble extrême dans lequel est plongé le pays, devra faire preuve d’une inflexible énergie. Par la vigueur et la promptitude de ses décisions, il prouvera la sincérité de son amour pour la justice; il se mettra ainsi au-dessus des soupçons qui pèsent lourdement sur tout le monde politique.’ Geciteerd uit: ‘La crise ministérielle’, *Le Petit Journal*, 11 januari 1893. NB. Het eerste kabinet Ribot had zitting van 6 december 1892 tot 10 januari 1893. NB. Over Freycinet zie Mollier, *Le scandale*, 425.

Loubet en Freycinet, die ervan werden beschuldigd dat ze de affaire in de doofpot wilden stoppen. Freycinets krant *Le Télégraphe* had bovendien veel geld ontvangen van de Panamaonderneming. *Le Petit Journal* maande tot snelle actie, aangezien een grens was overschreden: ook de naam van president Carnot werd in verband met Panama genoemd. Iedere vertraging zou een gevaarlijke situatie veroorzaken.⁸⁸ Gelukkig, schreef de krant, werd de morele cohesie van het land bewaard dankzij het vertrouwen in een onpartijdige justitie, ‘laatste toevluchtsoord’ (‘asile suprême’) voor de corrupte politieke en financiële zeden.⁸⁹

De twee voornaamste kwaden volgens *Le Petit Journal* waren de corruptie van parlementariërs en hun capitulatie voor buitenlandse agenten die prominente kranten en politieke facties manipuleerden namens Frankrijks vijanden, verenigd in de Triple Alliance, het in 1882 opgerichte bondgenootschap van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië.⁹⁰ Maar net als ‘de politieke eer, het belang van gerechtigheid en het respect van de publieke opinie’ hing ook de mogelijkheid van een gezond en robuust buitenlandbeleid af van de zuivering van het parlement en de beëindiging van alle schandalen.⁹¹ Het beetje krediet waar Ribot II bij *Le Petit Journal* op leek te kunnen rekenen verdampte snel.⁹² Ondanks een enkel voorzichtig positief geluid was *Le Petit Journal* over het algemeen erg ontevreden over het tempo waarmee de affaire door de instituties werd aangepakt.⁹³ Er was, benadrukte het blad dikwijls, veel resoluter actie nodig: ‘opheldering van de essentiële punten, het pakken en straffen van de echte criminelen (...), gecompromitteerd personeel aan de kant zetten, de republikeinse politiek herbouwen en een stabiele regering creëren op stevigere bases.’⁹⁴

Terwijl de anti-Herz campagne doorging – Herz als de belichaming van de systematische tekortkomingen van de Franse politiek –⁹⁵ intensiveerde *Le Petit Journal* zijn kritiek op de man die het beschouwde als een almachtige spin in het politieke web en een hinderpaal voor de politiek die het bepleitte: Clemenceau. Nu eens met sneren, dan weer door middel van directe aanvallen of door kritiek in andere kranten te reproduceren werd de *radicale* politicus het middelpunt gemaakt van een ware haatcampagne. De antipathie kwam

⁸⁸ ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 13 januari 1893.

⁸⁹ ‘Le juge’, *Le Petit Journal*, 20 januari 1893.

⁹⁰ ‘Veut-on la vérité?’, *Le Petit Journal*, 17 januari 1893.

⁹¹ ‘(...) l’honneur politique, l’intérêt de la justice et le respect de l’opinion publique’. Geciteerd uit: ‘Le mois extérieur’, *Le Petit Journal*, 2 februari 1893.

⁹² ‘La parole d’un honnête homme’, *Le Petit Journal*, 10 februari 1893; zie ook *Le Petit Journal* van 2, 4 en 7 februari. Voor de eerdere, welwillende houding zie bijv. *Le Petit Journal*, 11 januari 1893.

⁹³ Zo’n zeldzaam positief geluid was *Le Petit Journal*, 29 januari 1893. Voor de ontevredenheid, zie bijv. ‘Le procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 7 februari 1893.

⁹⁴ ‘(...) Faire la lumière sur les points essentiels, de saisir et châtier les vrais criminels (...), se débarrasser du personnel compromis, reconstituer la politique républicaine et fonder un gouvernement durable sur des bases plus solides.’ Geciteerd uit: ‘En-finirons-nous?’, *Le Petit Journal*, 4 februari 1893.

⁹⁵ ‘La règne de Herz’, *Le Petit Journal*, 22 januari 1893.

niet helemaal uit de lucht vallen. Al begin 1892, niet lang nadat de *radicaux* hun steun voor de vierde regering Freycinet hadden ingetrokken en zo haar val hadden veroorzaakt, had de krant Clemenceau aangewezen als hoofdschuldige voor alle parlementaire chaos.⁹⁶ Nu, een jaar later, op 21 januari 1893 publiceerde *Le Petit Journal* prominent een uitspraak van Cornelius Herz, die zei dat hij trots was dat hij Clemenceau tot zijn vrienden kon rekenen.⁹⁷ Clemenceau zelf werd afgeschilderd als een stoorzender die door zijn listen en zijn vriendschap met Herz een kwalijke of zelfs rampzalige impact had op de Franse politiek.⁹⁸ De aanvallen werden vermoedelijk gestimuleerd door de seponering van de eerste Panamarechtszaken in maart en opnieuw verhevigd: ze culmineerden in een verwoestend artikel op de 23e, de dag na de vrijspraak van de meeste Panamagedaagden.⁹⁹

Eerder had *Le Petit Journal* volledige instemming betuigd met het Kamerdiscours over Panama van afgevaardigde (*radical*) – en later als minister van Oorlog overtuigde anti-Dreyfusard – Godefroy Cavaignac. Die had diverse problematische aspecten van de affaire benoemd zoals corruptie, fraude, financiële malversaties, financiers die geld leenden of schonken aan de staat en regeringen die van het zakenleven ontvangen publiciteitsgeld verdeelden. Hij had ook gezegd dat de *Chambre* en de regering het aan het Franse volk waren verplicht om concrete stappen te nemen om ervoor te zorgen dat het niet nog eens gebeurde. De Fransen dichtten de laakbare praktijken niet toe aan de Republiek, stelde Cavaignac, maar veranderingen waren noodzakelijk. Hij riep om repressie en preventie tegelijkertijd.¹⁰⁰ Volgens *Le Petit Journal* kon alleen publieke eerlijkheid als basis dienen voor een regeneratie van de nationale politiek. De enige manier voor de Franse politiek om de ziekte ('maladie') of 'pest' ('peste') te genezen en het parlement te revitaliseren was door verkiezingen. Frankrijk diende 'bevrijd en gezuiverd' te worden.¹⁰¹ Tot nu toe was alleen de schijn gewekt van stevig optreden, terwijl de manier waarop sommigen als zondebokken voor de publieke woede hadden gediend naar willekeur riekte.¹⁰² Er waren weliswaar wat kleine vissen gevangen,

⁹⁶ 'Le Ministère', *Le Petit Journal*, 28 februari 1892. Vgl. *Le Petit Journal* van 21 november 1891 en 19 februari 1892. In het laatstgenoemde artikel werden Clemenceau en de bonapartist Paul de Cassagnac in één adem genoemd: als 'meesterpyrotechnici' ('maître artificiers').

⁹⁷ 'Encore Cornelius Herz', *Le Petit Journal*, 21 januari 1893. Zie ook hoofdstuk vijf.

⁹⁸ Zie bijv. *Le Petit Journal* van 21 en 23 januari; 4, 9, 14, 18 en 22 februari; 5, 13, 17, 18 en vooral 23 maart 1893.

⁹⁹ Over deze oordelen stelde *Le Petit Journal* unanieme afkeuring vast in de pers. 'Les arrêts de non-lieu et l'opinion', *Le Petit Journal*, 9 februari 1893. Het artikel over Clemenceau ('Un Criminel') wordt verderop in de hoofdttekst behandeld.

¹⁰⁰ 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 9 februari 1893.

¹⁰¹ (...) 'l'oeuvre d'épuration et d'affranchissement'. Geciteerd uit: 'La parole d'un honnête homme', *Le Petit Journal*, 10 februari 1893. In dezelfde zin 'Gouvernez avec le pays', *Le Petit Journal*, 14 februari 1893. Zie ook *Le Petit Journal*, 18 februari 1893.

¹⁰² Hier refereerde het niet aan Clemenceau, maar aan (enkele van) de Panama gedaagden.

maar de grotere zwommen nog vrij rond.¹⁰³ Dit sentiment werd versterkt door de relatief strenge straffen in eerste aanleg voor Ferdinand en Charles de Lesseps, terwijl de zaken van diverse politici werden gesponeerd.¹⁰⁴

‘O! Wees niet bang!’ begon het voorpagina-artikel op 16 februari, ‘dat ook ik het over de Panamaschandalen zal hebben. Laten we deze laagheid en misère de rug toe keren. Laten we (...) onze blik op een hoger punt richten en, terwijl de hedendaagse politiek deze schandelijke zaken tentoonstelt, laten we onze toevlucht zoeken bij de arme en eerlijke mensen om er voorbeelden te vinden van hoogmoedige belangeloosheid, en die onze geest opfrissen.’¹⁰⁵ Enkele dagen eerder berichtte *Le Petit Journal* nog dat een rechter in Bourges had bepaald dat iemand *Panamiste* noemen een belediging was die aanleiding vormde voor schadevergoeding.¹⁰⁶ Intussen wond de krant steeds meer op over het gebrek aan opheldering van de affaire. Er was een ‘doofpotsysteem’ (‘système d’étouffement’) en een ‘gordijn van leugens’ (‘rideau menteur’) dat was opgeworpen om president Carnot en premier Ribot – die het goede wil toedichtte – te verblinden. De regering, schreef *Le Petit Journal*, moest de ‘oneervolle’ *Chambre* links laten liggen, en regeren.¹⁰⁷

In de Kamer, schreef de krant, ‘is hypocriete taal de regel daar waar het belangrijke parlementaire debatten betreft waar individuele machtsposities of die van groepen en klieken op het spel staan.’ Het contrasteerde die taal met de eigen ‘directheid’ en beschuldigde de *Chambre* van een gebrek aan vastberadenheid en een voorkeur voor tijdverspilling; de afgevaardigden waren ‘kennelijk de enigen die de ergernis van het publiek niet doorhadden.’¹⁰⁸ Door een combinatie van zinloze gebaren, inertie en struisvogelpolitiek was de *Chambre* volgens *Le Petit Journal* op weg om zelfs de minimale achting die het publiek nog voor haar had te verspelen.¹⁰⁹ Het was Cavaignac, stelde het, die de Kamer had doen beseffen dat er ‘iets verrot’ (‘quelque chose de pourri’) was in het parlement en dat

¹⁰³ ‘La parole d’un honnête homme’, *Le Petit Journal*, 10 februari 1893.

¹⁰⁴ *Le Petit Journal*, 10 en 11 februari 1893. NB. Het ging hier om de hun verweten fraude. Zoals te lezen staat in het hoofdstuk over de Panama affaire werden deze straffen later tenietgedaan.

¹⁰⁵ ‘Oh! N’ayez crainte; ne vous imaginez pas sur ce titre que je vais, moi aussi, vous parler des scandales du Panama. Détournons nos yeux de ces vilénies et de ces misères! Portons (...) plus haut nos regards, et, tandis que la politique contemporaine étale au grand jour ces honteuses histoires de compromissions, réfugions-nous chez les pauvres et honnêtes gens pour y trouver des exemples de désintéressement hautain, et qui rafraîchissent notre âme.’ Geciteerd uit: ‘L’Honneur et l’Argent’, *Le Petit Journal*, 16 februari 1893.

¹⁰⁶ *Le Petit Journal* van 12 februari 1893.

¹⁰⁷ ‘Gouvernez avec le pays’, *Le Petit Journal*, 14 februari 1893.

¹⁰⁸ Vrije vertaling van: ‘Mais comme l’hypocrisie de langage est la règle de tous les grands débats parlementaires où le règne des groupes et des coteries se trouve en jeu, on se garde bien d’appeler la chose avec la brutale franchise que nous nous permettons.’ Geciteerd uit: ‘Le Parlement’, *Le Petit Journal*, 17 februari 1893. En: ‘La Chambre paraît seule à ne pas comprendre l’agacement du public.’ Geciteerd uit: ‘C’est long’, *Le Petit Journal* 18 februari 1893.

¹⁰⁹ ‘C’est long’, *Le Petit Journal*, 18 februari 1893.

systematische verandering nodig was; en niet het opeenstapelen van interpellaties, maar het noemen en straffen van de gecorrumpeerde politici. Waarom, vroeg *Le Petit Journal* zich af, had alleen Cavaignac zich duidelijk uitgesproken en had zijn toespraak zo weinig navolging gekregen? Kwam dat soms door de aanwezigheid van ‘de heer Clemenceau, wiens stilte dit keer nog opzienbarender was dan zijn vroegere interpellaties, zo funest voor de stabiliteit van regeringen’; door de angst die hij in afgevaardigden opwekte, de schade die hij had veroorzaakt, of doordat rebellie tegen ‘zijn tirannie’ (‘sa tyrannie’: hiermee werd bedoeld op zijn rol bij de val van diverse republikeinse regeringen) voorheen duur werd betaald? Immers, ‘naar hem keek iedereen toen Cavaignac de geheime dictatuur veroordeelde die het parlementaire bewind sinds tien jaar ondermijnt.’¹¹⁰

Op 2 maart schreef *Le Petit Journal* dat de schandalen op het punt van opheldering stonden. Het rekende erop dat het corruptieproces van 8 maart daarvoor zou zorgen: dat de identiteit van de echte daders zou worden achterhaald. Maar al een dag na deze wens uitte de krant zijn frustratie over alle mysterie, geheimzinnigheid, medeplichtigheden, ontwijking en verwarring die Panama omringden. ‘Opsommend biedt het einde van onze eeuw het schouwspel van vergripen die doorgingen voor uitgeroeid, onrecht waarvan we voor altijd dachten te zijn bevrijd.’¹¹¹ De krant beklagde zich over het gebrekkige morele bewustzijn van prominente politici: het noemde de *opportunistes* Freycinet en Rouvier en de *radicaux* Floquet, Clemenceau en Ranc, en laakte opnieuw het ineffectieve optreden van de magistratuur en de regering. Alleen het volk, schreef *Le Petit Journal*, kon nog verlossing bieden.¹¹² ‘De Franse eer vereist protest tegen de Panamaschandalen’ schreef het nadat voormalig minister Baïhaut schuld had bekend, ‘en om alle solidariteit met de corrupte politici te weigeren en een doofpot onmogelijk te maken.’ Er was, schreef het ook, sprake van een manifestatie van een ‘vreemde aristocratie, almachtig en boven de gewone wetten van de bestaande moraal.’¹¹³

¹¹⁰ Eerste citaat: ‘M. Clemenceau, dont le silence a été plus remarquable cette fois que ses anciennes interventions, si néfastes pour la stabilité gouvernementale.’ Het tweede citaat is een vrije vertaling van: ‘C’est vers lui que tous les regards se tournaient, lorsque M. Cavaignac stigmatisait la dictature occulte qui, depuis dix ans, fausse le régime parlementaire (...).’ Beide citaten zijn afkomstig uit: ‘C’est long’, *Le Petit Journal*, 18 februari 1893.

¹¹¹ Vrije vertaling van: ‘En résumé, le siècle finissant nous offre le spectacle (...) des abus qui passaient pour détruits, (...) des iniquités dont nous nous estimions délivrés pour toujours.’ Geciteerd uit: ‘Lumière & Franchise’, *Le Petit Journal*, 3 maart 1893.

¹¹² ‘Le Sens Moral’, *Le Petit Journal*, 5 maart 1893.

¹¹³ Vrije vertaling van: ‘C’est l’honneur de la France de protester contre les scandales du Panama, de repousser toute solidarité avec les politiciens corrompus et de rendre l’étouffement impossible (...). ‘Qu’il s’est créé dans le monde politique une aristocratie étrange, omnipotente et au-dessus des vulgaires lois de la morale courante.’ Geciteerd uit: ‘L’honneur de la France’, *Le Petit Journal*, 11 maart 1893.

De publieke ontevredenheid had volgens *Le Petit Journal* een nieuw niveau bereikt. Panama en de corrupte politici hadden de Franse eer niet aangetast, maar ‘de tijd waarin men zich van de pompeuze hypocrisie van het nationale belang kon bedienen om gekonkel te maskeren, om de handel te stimuleren in semi-officiële gunsten met geld uit de private sector, is voorbij (...). Deze parlementaire fopneuzen misleiden niemand meer. Het carnaval gaat stoppen.’¹¹⁴ ‘Niemand in Frankrijk’ schreef het, ‘koestert illusies over de omvang van de ziekte die de politiek teistert.’¹¹⁵ Mensen wisten volgens *Le Petit Journal* donders goed waarom na de vele verdenkingen en beschuldigingen zo weinig schuldigen waren aangewezen. Zelf had het zich in deze tijden van geheime manoeuvres en doofpotten naar eigen zeggen steevast strikt aan de feiten gehouden, en werd het gedreven door een rotsvast geloof in de waarheid en gerechtigheid: ‘er zijn tijden waar één eerlijk woord eindeloos meer weegt dan alle parlementaire retoriek en alle koehandel van politieke groepen.’¹¹⁶

Op 15 maart ging het voorpagina-artikel over de hoepelrok, en stond in een artikel over het Panamaproces te lezen dat de situatie nog altijd onduidelijk was. *Le Petit Journal* refereerde aan de ‘extreme onrust en verwarring waarin zij die zich nog steeds de vertegenwoordigers van het land noemen spartelen.’¹¹⁷ Het spoorde minister van Justitie Léon Bourgois aan om te tonen dat hij niet slechts een marionet van Clemenceau en zijn politieke vrienden was, en Engeland om de uitlevering van Cornelius Herz te verzoeken. Bourgois zou de titel van zijn functie, waarvan de woorden zo vaak waren verdraaid, eer aan moeten doen.¹¹⁸ *Le Petit Journal* prees opnieuw het discours van Cavaignac, maar betwijfelde of ‘het parlement, zo vaak overbluft, in alle richtingen geslingerd’ in staat was om diens opvattingen in actie om te zetten. Als de Panama- affaire door competente mensen was aangepakt, meende de krant, dan was het proces een eitje geweest en de affaire al lang opgehelderd.¹¹⁹ Nu, met Herz in Engeland, Arton op de vlucht en met zoveel verdenkingen en onopgeloste kwesties,

¹¹⁴ Vrije vertaling van: ‘Le moment n’est plus où il était toléré qu’on se drapât dans les pompeuses hypocrisies de la raison d’État, pour cacher des tripotages, pour nourrir le commerce des faveurs officieuses avec la bourse des entreprises privées. Ces faux nez de mardi gras (...) parlementaire n’abusent plus personne (...). Le carnaval va finir.’ Geciteerd uit: ‘L’honneur de la France’, *Le Petit Journal*, 11 maart 1893.

¹¹⁵ Vrije vertaling van: ‘Nul en France n’a de doute sur l’étendue de la maladie qui ravage les rangs du monde politique.’ Geciteerd uit: ‘Un ministre de la justice’, *Le Petit Journal*, 13 maart 1893.

¹¹⁶ Vrije vertaling van: ‘Il y a des heures (...) où une parole droite pèse infiniment plus que toutes les rhétoriques de tribune et tous les marchandages de groupes.’ Geciteerd uit: idem.

¹¹⁷ Vrije vertaling van: ‘Le trouble et le désarroi extrêmes dans lesquels se débattent ceux qui s’appellent encore les représentants du pays.’ Geciteerd uit: ‘Le Procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 15 maart 1893.

¹¹⁸ ‘Le Procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 16 maart 1893. ‘Le trouble causé dans l’esprit de M. Bourgois par la déposition de Mme Cottu sera vite oublié si le ministre de la justice par des actes énergiques prouve qu’il attache bien à son titre une très haute et très noble signification: celle que les mots eux-mêmes expriment et qu’on a si souvent travestie.’ Strikt genomen verwijst het artikel alleen naar Clemenceau’s politieke vrienden: om hemzelf gaat het in het qua teneur identieke ‘Le Procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 15 maart 1893.

¹¹⁹ ‘(...) le Parlement, souvent ahuri, tiraillé en tous sens’. Geciteerd uit: ‘Trois Politiques’, *Le Petit Journal*, 18 maart 1893.

bleef na het oordeel van de rechtbank de hoop op opheldering en op straf voor de schuldigen tevergeefs. Het gevoel voor rechtvaardigheid van de Fransen was niet bevredigd. ‘Het eindigen van dit proces’ schreef *Le Petit Journal*, ‘beëindigt helaas niet de Panama-affaire die het land al maanden in spanning houdt en onze nationale waardigheid compromitteert.’¹²⁰

‘De waarheid kan deels onder het tapijt worden geveegd’, beweerde *Le Petit Journal*, maar ‘in haar totaliteit is zij bekend en niets zal haar kunnen ondermijnen.’¹²¹ Volgens de krant waren twee dingen essentieel. Allereerst de intriges waarmee ‘een groep exotische (een antisemitische toespeling) avonturiers’, te weten de ‘drie schurken’ Reinach, Herz en Arton, ‘de regering onder hun controle brachten (...), zich het Franse goud toeëigenden, het hart van Frankrijk leegaten, ons ruïneerden en uitleverden. Zij accomodeerden langzame maar zekere buitenlandse (Duitse) infiltratie, tot aan de dag van de onvermijdelijke verwurging.’¹²² Daarnaast was het duidelijk geworden dat de triomfen van deze – naar de geboorteplaats van Reinach – ‘Frankfurtse binnendringers’ mogelijk werden gemaakt door steun van binnenuit. ‘Arton, de Reinach, Herz: dat was de vijand; laten we die zonder medelijden verdrijven; maar wat te zeggen van hen die de deuren openden, die een heimelijk contract tekenden waarmee ze hun eigen eerverlies riskeerden, maar tegelijkertijd als ongeëvenaarde inzet de voorspoed en de veiligheid van hun medeburgers op het spel zetten? Zij hebben immers niet het excuus van de onverschilligheid afkomstig van de hebzuchtige manieren van een ander ras (een verdeckte toespeling op Joden), noch de onverantwoordelijkheid inherent aan internationale roofdieren.’¹²³ Van deze categorie eerloze politici was Clemenceau volgens *Le Petit Journal* de belichaming. Hij was de gevaarlijkste en de meest schadelijke. Maar ook uitgerangeerd: in plaats van berouw te tonen en van het toneel te verdwijnen, schreef de krant in een tamelijk hoogdravend artikel, probeerde hij ‘zijn huid te redden’; in plaats van de vergetelheid op te

¹²⁰ ‘(...) la clôture de ce procès n’amènera malheureusement point la fin de l’affaire de Panama qui, depuis de longs mois, tient la vie du pays en suspens et compromet notre dignité nationale.’ Geciteerd uit: ‘Le Procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 22 maart 1893. Opvallende woorden gelet op het feit dat op 11 maart nog werd beweerd dat de nationale eer niet was aangetast.

¹²¹ Vrije vertaling van: ‘La vérité pourra être partiellement étouffée; elle est connue dans son ensemble; rien ne l’infirmera.’ Geciteerd uit: ‘Un Criminel’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

¹²² Vrije vertaling van: ‘(...) intrigues d’une bande d’aventuriers exotiques, qui domestiquaient l’action gouvernementale (...). Arton, Reinach, Cornélius Herz (...), ces trois bandits dévoraient l’or, mangeaient le coeur de la France. Ils nous ruinaient et nous livraient. Ils servaient l’infiltration lente et sûre de l’étranger, jusqu’au jour de l’étranglement inévitable.’ Geciteerd uit: ‘Un Criminel’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

¹²³ Vrije vertaling van: ‘Arton, Reinach, Herz, c’était l’ennemi; chassons-le sans pitié; mais que dire de ceux qui ouvrirent les portes de la place, qui ont signé un contrat invouable, en risquant leur déshonneur, mais en mettant comme unique enjeu la fortune et la sécurité de leurs concitoyens? Ceux-là, n’ont pour excuse ni l’indifférence puisée dans les moeurs avides d’une autre race, ni l’inconscience propre aux bêtes de proie internationales.’ Geciteerd uit: ‘Un Criminel’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

zoeken als kussen voor zijn val strijdt hij met de schaamteloosheid der wanhoop, en stelt al zijn fysieke strijd lustigheid in dienst van een gedoemd leven.’¹²⁴

Zo, met een aanval die zowel requisitoir was als oordeel, kielhaalde *Le Petit Journal* de man die het uiteindelijk als hoofdverantwoordelijke zag voor de vermeende ziekte waar Frankrijk aan leed. Clemenceau, ‘hooghartig tot aan de poorten van de afgrond waartoe hij is gedoemd (...). Hij is de misdadiger die door de ongezonde politiek is grootgemaakt en van wie men de fatale besmettelijkheid moet elimineren.’ Deze ‘hogepriester van de ministeriële instabiliteit’ bezat volgens *Le Petit Journal* geen enkele integriteit en was bovendien verantwoordelijk voor het Franse verlies van Egypte aan de Britten: Clemenceau pleitte in juli 1882 in de Kamer met succes tegen een militaire expeditie in Egypte, dat daarna definitief in de Britse invloedssfeer zou geraken, en luidde zo de val van de tweede regering Freycinet in.¹²⁵ In hem ‘incarneert het algemeen kiesrecht tien jaar van voortdurende destructie.’¹²⁶ Clemenceau, sloot *Le Petit Journal* zijn haattirade af, ‘door woede, door voorliefde, door eigenbelang’ was ‘een vreemdeling op onze bodem’ geworden. ‘Het publieke welzijn vereist dat hij wordt ontworteld.’¹²⁷

Op 30 maart viel de tweede regering Ribot, bestaande uit *opportunistes* en enkele *radicaux*, als gevolg van onenigheid tussen de *Chambre* en de Senaat over de begroting. Wat betreft de Panamacorruptie, concludeerde *Le Petit Journal*, had Ribot, aangeduid als ‘Clemenceaus gevangene’ (‘le prisonnier de M. Clemenceau’), zijn beloftes om opheldering en gerechtigheid te verschaffen niet gehouden.¹²⁸ Het blad adviseerde de volgende regering

¹²⁴ Vrije vertaling van: ‘(...) défend aujourd’hui sa peau (...) au lieu de chercher l’oubli pour atténuer sa chute, il lutte avec l’impudeur du désespoir, il met toute sa combativité physique au service d’une vie condamnée.’ Geciteerd uit: ‘Un Criminel’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

¹²⁵ Die val was echter zeker niet alleen aan hem te danken: de expeditie werd met 416 tegen 75 stemmen afgewezen: een uitslag die *Le Petit Journal* aankondigde door te zeggen dat de Kamer, ‘trouwe echo van de publieke opinie’ (‘echo fidèle de l’opinion publique’) zich tegen een Franse interventie keerde. ‘La Crise’, *Le Petit Journal*, 1 augustus 1882. NB. In maart 1885 zou Clemenceau, die in januari 1882 eveneens een belangrijk aandeel had in het aftreden van premier Gambetta, met een interpellatie over de koloniale politiek van Ferry de val van diens kabinet veroorzaken.

¹²⁶ Vrije vertaling van: ‘Orgueilleux jusqu’aux portes de l’abîme auquel il est voué. (...) Il est le criminel que la politique malsaine a grandi et dont il faut éliminer la contagion fatale (...) le pontife de l’instabilité ministérielle. Le suffrage universel incarne en lui dix années de destruction continuelle.’ Geciteerd uit: ‘Un Criminel’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

¹²⁷ Vrije vertaling van: ‘Il est devenu par manie, par goût, par intérêt, un étranger sur notre sol. Le salut public exige qu’il soit déraciné.’ Geciteerd uit: ‘Un Criminel’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1893. NB. Deze overtreffende trap van *Le Petit Journal* was bijzonder venijnig. Niet alleen door de nauwelijks impliciete verwijzing naar het beruchte Comité du Salut Public (Comité van Algemeen Welzijn) dat tijdens de Franse revolutie gedurende enige tijd de effectieve regering was en onder de leiding van Robespierre verantwoordelijk voor de Terreur. Ook, omdat het Franse woord ‘déraciné’ als ontworteld kan worden vertaald, maar in figuurlijke zin ‘uitgeroeid’ betekent.

¹²⁸ ‘La Chute du Cabinet Ribot’, *Le Petit Journal*, 31 maart 1893. Met ‘le prisonnier de M. Clemenceau’ doelde de krant vermoedelijk op het feit dat de regering de zetels van Clemenceaus *Extrême gauche* nodig had voor een Kamermeerderheid, hetgeen Clemenceau invloed gaf.

om ‘zich weer in contact te stellen met het volk’, in plaats van haar tijd te verspillen aan de ‘verouderde en machteloze Kamer. Dat zij zo snel mogelijk (...) de beslissende raadpleging van het algemeen kiesrecht faciliteert, die ons van de nachtmerrie van Panama zal verlossen (...).’¹²⁹

6.3 Politieke kritiek: eindbalans

Ook in de tweede periode die in dit onderzoek centraal staat en die culmineert in het Panamaschandaal kunnen we een aantal thema’s in *Le Petit Journal* politieke kritiek onderscheiden.¹³⁰ Zoals opgemerkt is er veelal sprake van continuïteit: ook in de periode van eind 1889 tot voorjaar 1893 zijn de kritiek op de *Chambre* en op politici en de lofuitingen voor het volk prominent aanwezig. Het Panamaschandaal vormde een nieuw thema. Ook dat vormde voor de krant echter vooral aanleiding om de bestaande kritiek op te schroeven. De toon van *Le Petit Journal* werd heftiger, en tegen het einde van het schandaal was er sprake van een radicalisering. In dit licht behandelt deze paragraaf naast het Panamaschandaal ook een ander nieuw thema: populisme. In hoeverre was hier bij *Le Petit Journal* kritiek sprake van?

Als we *Le Petit Journal* mogen geloven, dan werd ook in deze tweede onderzochte periode in de *Chambre* vooral geruzied in plaats van gewerkt. Een fel, maar in essentie zinloos circus, dat zelfs de sympathisanten van een parlementair regime beschaamde. De steriele debatten, nutteloze interpellaties en het gekonkel hadden het land volgens *Le Petit Journal* geschaad en moesten worden vervangen door een politiek van actie.¹³¹ Daarvoor was een republikeinse concentratie nodig, oftewel intensieve samenwerking tussen de *opportunistes* en *radicaux*. In plaats daarvan zat het land volgens *Le Petit Journal* opgescheept met een onmachtige want verdeelde Kamer waarin vooral het eigenbelang en de eigen positie van afgevaardigden telden. Ook in deze periode verstond de krant onder parlementarisme alles wat het afkeurde aan het parlementaire regime, alle negatieve aspecten: de achterkamertjespolitiek, het gekissebis, de eeuwige verwarring over wie wat steunde en op

¹²⁹ Het hele citaat gaat als volgt: ‘Que le ministère future (...) fixe d’abord ses yeux sur le pays, plus digne d’intérêt qu’une Chambre vieilli et impuissante; qu’il se mette en communication sérieuse avec lui. Surtout qu’il facilite le plus tôt possible (...) la consultation définitive du suffrage universel, celle qui nous débarrassera du cauchemar de Panama, (...)’ Geciteerd uit: ‘La Chute du Cabinet Ribot’, *Le Petit Journal*, 31 maart 1893.

¹³⁰ Alle in deze paragraaf gebruikte citaten zijn afkomstig uit de paragrafen 6.1 & 6.2.

¹³¹ Zie bijv. ‘Politique D’Affaires’, *Le Petit Journal*, 21 september 1889.’

welke voorwaarden, de halfhartige maatregelen.¹³² De krant wees bovendien op de afstand tussen het parlementaire systeem en de democratie. Dat eerste wierp zoals gezegd hindernissen op tegen de wensen en verlangens van de laatste. De instituties werkten niet doelmatig.

Ook het thema ‘politici versus volk’ kwam in deze periode weer terug. In het artikel dat verrotting signaleerde in het parlement refereerde *Le Petit Journal* aan ‘de gebruikelijke onachtzaamheid en blindheid’ van politici.¹³³ Ook al ruim voor het Panamaschandaal losbarstte, contrasteerde de krant het ‘oorlogszuchte, luchthartige’ temperament van afgevaardigden met het ‘spaarzame en ijverige volk’.¹³⁴ De kritiek richtte zich niet alleen op afgevaardigden. Politici, meende *Le Petit Journal*, compliceerden de politiek onnodig, ‘omdat het hun baan is en in hun belang om dat te doen. Wat zij het meest vrezen is het rechtschapen, instinct, het duidelijke en eerlijke oordeel van het volk.’ Tot datzelfde volk moest men zich wenden als ‘de intriges, jaloezie en rivaliteit het punt van gekkigheid zouden bereiken.’¹³⁵

Tijdens de Panama-affaire verhevigde de kritiek. *Le Petit Journal* wees meermaals op de kloof die bestond tussen de (strengere) moraal van het volk en die van politici.¹³⁶ Er zou sprake zijn van een ‘vreemdsoortige aristocratie’ in de politieke wereld, ‘almachtig en boven de gewone wetten van de moraal.’¹³⁷ ‘Niemand’, schreef het, had ‘illusies over de omvang van de ziekte’ die de politiek zou teisteren.¹³⁸ *Les rangs du monde politique*: dat ging verder dan alleen de *Chambre*. Hiermee strookte wat de krant schreef over Clemenceau: die zou niet alleen een ‘misdadiger’ zijn, maar vooral ook een product van ‘de ongezonde Franse politiek’.¹³⁹ Een gevolg van deze ongezonde politiek was dat Frankrijk was verzwakt door

¹³² Volgens *LPJ* moest men in de coulissen van het parlement staan om ‘de duizend en één over het algemeen kwaadwillende manoeuvres te zien die het favoriete tijdverdrijf vormen van de stamgasten.’ Vrije vertaling van: ‘Il faut évidemment être dans les coulisses du Parlement pour apprécier (...) les mille et une combinaisons, généralement malveillantes, qui sont le jeu favori des habitués.’ Geciteerd uit: ‘La vie politique’, *Le Petit Journal*, 30 november 1891.

¹³³ ‘Le déshonneur, voilà l’ennemi’, *Le Petit Journal*, 7 december 1892.

¹³⁴ ‘(...) peuple économe et laborieux’. Geciteerd uit: ‘La rentrée des Chambres’, *Le Petit Journal*, 15 oktober 1891.

¹³⁵ Het hele citaat: ‘La politique passe à tort pour une science compliquée. Ce sont les politiciens qui l’embrouillent parce qu’ils en font métier et qu’ils ont intérêt à la rendre incompréhensible. Ce qu’ils redoutent le plus, c’est que l’instinct droit, le jugement net et honnête du peuple. (...). Il fait bien pourtant en appeler à lui quand les intrigues, les jalousies et les compétitions aboutissent à quelque retentissante sottise.’ Geciteerd uit: ‘Stabilité & Dissolution’, *Le Petit Journal*, 21 februari 1892.

¹³⁶ ‘Corruption, Perversité, Trahison’, *Le Petit Journal*, 26 december 1892. In een vergelijkbare zin zie *Le Petit Journal* van 17, 20, 29 januari en 1 en 16 februari 1893.

¹³⁷ ‘Qu’il s’est créé dans le monde politique une aristocratie étrange, omnipotente et au-dessus des vulgaires lois de la morale courante.’ Geciteerd uit: ‘L’honneur de la France’, *Le Petit Journal*, 11 maart 1893.

¹³⁸ ‘Nul en France n’a de doute sur l’étendue de la maladie qui ravage les rangs du monde politique.’

‘Un ministre de la justice’, *Le Petit Journal*, 13 maart 1893.

¹³⁹ ‘Il est le criminel que la politique malsaine a grandi et dont il faut éliminer la contagion fatale.’ Geciteerd uit: ‘Un Criminel’. Geciteerd uit: *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

buitenlandse intriges, waarmee werd gedoeld op de Duitse wortels van onder andere Herz en Reinach. Bij het plunderen van Frankrijks middelen en welvaart kregen de intriganten bovendien hulp van binnenuit, van invloedrijke politici. In het bijzonder de parlementaire wereld liet zich voor hun karretje spannen.¹⁴⁰

De kritiek op politici staat in sterk contrast tot *Le Petit Journal's* lofuitingen voor het Franse volk en de Panama-obligatiehouders als specifieke representatie daarvan. Waar politici zich gewoontegretrouw lieten leiden door eigenbelang, dichtte de krant het volk of de natie soms haast bovenmenselijke kwaliteiten toe. Zo was er geen volk zo deugdzaam als het Franse. Het volk (de natie) was niet bezig met de politieke waan van de dag of met het infantiele geruzie, maar bekommerde zich alleen om zijn broodwinning en de toekomst van zijn kinderen. Het was daadkrachtig, eerlijk, toegewijd en het bewaarde zijn kalmte in tijden van politiek crisis. Het volk functioneerde zo opnieuw als voorbeeld voor politici. Datzelfde volk, schreef *Le Petit Journal*, was niet blij met de manier waarop het werd vertegenwoordigd. Maar wat was de remedie? Op korte termijn konden volgens de krant alleen verkiezingen de politieke zuivering opleveren die het verlangde. Alleen nationale verkiezingen konden uitkomst en perspectief bieden.

Het Panamaschandaal was volgens *Le Petit Journal* precies wat het leek: een corruptieaffaire die het hart van de Franse politiek raakte, met veel hooggeplaatste medeplichtigen. Het schandaal bevestigde allereerst het bestaande negatieve beeld van de *Chambre*. Enkele maanden voor de uitbraak had de krant over ‘de groeiende tegenstelling tussen de fundamentele ideeën van Frankrijk en de gebruiken van de *Chambre des Députés*’ geschreven. Tijdens de affaire hekelde het de ‘hypocriete taal die de regel is in belangrijke parlementaire debatten waar de machtsposities van groepen en klieken op het spel staan’, die het contrasteerde met de eigen ‘brutale directheid.’ Het beschuldigde de *Chambre* opnieuw van tijdverspilling en hekelde de leugenachtige retoriek – één oprecht woord zou meer wegen dan alle Kamerretoriek- en manoeuvres samen – en de ‘besluiteloosheid en halfslachtige maatregelen van het parlementarisme’, die nooit eerder zoveel wanorde zouden hebben veroorzaakt. Volgens *Le Petit Journal* was er sprake van verrotting in het parlement, terwijl de *Chambre* als enige niet leek te begrijpen hoezeer het publiek het had gehad met de politiek. De regering moest maar zonder haar regeren.¹⁴¹

¹⁴⁰ ‘Corruption, Perversité, Trahison’, *Le Petit Journal*, 26 december 1892. Meer over de vermeende intriganten bij het thema populisme.

¹⁴¹ ‘Le procès de Panama’, *Le Petit Journal*, 30 november 1892; ‘Le déshonneur, voilà l’ennemi’, *Le Petit Journal*, 7 december 1892; ‘C’est long’, *Le Petit Journal*, 18 februari 1893; ‘Un ministre de la justice’, *Le Petit Journal*, 13 maart 1893.

Harde kritiek, maar min of meer in lijn met eerdere opvattingen. Dat lag anders voor een verder verwijt dat *Le Petit Journal* de *Chambre* maakte, namelijk dat zij indirect in dienst stond van Frankrijks vijanden. Dit was echt een escalatie van de retoriek. Hierbij valt wel op te tekenen dat *Le Petit Journal* zijn pijlen vooral op de Kamer richtte en niet op de regering, terwijl in de Panama-affaire diverse ministers en regeringen een dubieuze rol hadden gespeeld. Dit toont aan dat er sprake was van enige willekeur of van tunnelvisie, ingegeven door nationalistische overwegingen: het was immers mogelijk de corruptie in het parlement – de kern van het schandaal – te verbinden aan een nationalistische en antisemitische machtskritiek.

In hoeverre valt in de periode 1887-1893 een populistische tendens te bespeuren bij *Le Petit Journal*? Als het boulangisme een populistische beweging was en *Le Petit Journal* een deel van Boulangers kritiek echode – beide het geval – dan ligt het voor de hand deze vraag te stellen. Hij is ook relevant, omdat het antwoord licht kan werpen op het soort kritiek waarmee de jonge Franse democratie te maken had. Vooropgesteld geldt in dit verband dat *Le Petit Journal* worstelde met de schaduwkanten van de vertegenwoordigende democratie, die het stroperigheid, verdeeldheid, gebrekkige krachtdadigheid en een misplaatste focus op het eigenbelang door afgevaardigden verweet. Om echter vast te stellen in hoeverre *Le Petit Journals* kritiek aansloot op het populisme is het nuttig om eerst kort terug te keren naar de term zelf.

Populisme, stelden we vast, is een mentaliteit of een type van politiek, gefaciliteerd door legitimiteitscrises, die door sociale klassen heensnijdt en het ‘volk’ tegenover de politieke elite plaatst, wat samengaat met een retoriek die draait om schuld en lof en die een direct beroep doet op dat volk als geïdealiseerde, homogene entiteit. De heersende elite wordt geacht de macht uit te oefenen voor het eigen voordeel of belang. Populisme wenst een opschoning van de politiek om plaats te maken voor een leiderschap dat de kwaliteiten van het volk weerspiegelt en zijn wensen accommodeert. Voor populistten moet de gemeenschap bij elkaar komen en het risico van uiteenvallen het hoofd bieden. De vijanden van het volk bemoeilijken deze taak.¹⁴² Onderscheid werd gemaakt tussen *populisme protestataire* en *populisme identitaire*. Het eerste wordt gekarakteriseerd door anti-elitisme, vertrouwen in het volk, wantrouwen jegens een representatief systeem, de bereidheid om een beroep te doen op het volk via referenda, personificatie van de macht door een krachtige, eerlijke leider, een discours dat klassen overstijgt en een nadruk op nationale eenheid. Het focust niet, zoals

¹⁴² Tarchi, ‘Populism and Political Science: How to get rid of the “Cinderella Complex”’ in: Gherghina, Mișcoiu en Soare (eds.), *Contemporary Populism*, 127.

populisme identitaire, op bescherming van een identiteit die in de perceptie wordt bedreigd. Evenmin doet het een beroep op die identiteit als middel om mensen of groepen buiten het collectief te sluiten. Eerder plaatst het de eenvoudige mensen tegenover de politiek machtige, de gewone stervelingen tegenover de elite.

Tegen deze achtergrond valt een deel van de politieke kritiek van *Le Petit Journal* moeilijk populistisch noemen. Daarvoor ontbraken enkele essentiële elementen. Zo riep *Le Petit Journal* weliswaar om robuust en krachtadig beleid (op zichzelf niet populistisch), maar niet om een sterke leider. Zelfs toen Clemenceau ervan werd beschuldigd dat hij het parlementaire bestel ondermijnde was de impliciete aanname dat dit bestel intrinsiek niet slecht of verkeerd was: theoretisch kon het functioneren. Het volk werd uitvoerig geprezen en politici dienden het na te volgen, maar dat betekende niet meer invloed geven: van directe macht voor het volk of volkssoevereiniteit moest de krant niets hebben.¹⁴³ *Le Petit Journal* beweerde daarnaast niet dat deze of gene factie de exclusieve vertegenwoordiger was van het volk. Eén ding was echter duidelijk: de eenvoudige Panama-investeerders personifieerden het en vormden als lagere middenklasse niet geheel toevallig een belangrijk deel van het lezerspubliek. *Le Petit Journal* zag zichzelf expliciet als voorvechter van hun belangen, wat de vraag opwerpt in hoeverre het discours van de krant door sociale klassen heen sneed.

Toch zijn er ook aspecten van de kritiek die in tegengestelde richting wijzen. Met enige regelmaat keerde het idee terug dat de politieke elite van afgevaardigden met het eigenbelang bezig was, en dat liet prevaleren boven het nationale belang, dat bijvoorbeeld wel tot uiting kwam in een groot prestige-project als de Wereldtentoonstelling. Ook was er sprake van een retoriek waarin politici ongunstig afstaken bij het volk, waarvan de krant een geïdealiseerde voorstelling had. In essentie werd het Franse volk gepresenteerd als een onschuldig volk, gezond, hardwerkend en deugdzaam, dat door haar politici werd verwaarloosd, die het te druk hadden met onderlinge onenigheid, intriges en manoeuvres, en die de politiek compliceerden omdat dat in hun belang was. Hoewel *Le Petit Journal* het parlementaire systeem niet openlijk afviel, voedde het zo niettemin wantrouwen daartegen.

Het Panamaschandaal versterkte dit beeld. Net als populistten benadrukte de krant de noodzaak van politieke en morele zuivering en morele restauratie. Het riep om een ‘ministerie van deugdzaamheid’ en een om ‘gezuiverde Kamer die een afspiegeling is van het volk engeen huis van corruptie, gewelddadigheden en crisis.’ De context was echter die van een groot corruptieschandaal: niet heel vreemd dat morele zuivering werd benadrukt en de

¹⁴³ Zie hoofdstuk acht.

noodzaak van herstel van de Franse eer. Voor *Le Petit Journal* was de affaire immers een nationale blamage. De toon van de krant werd gedurende het schandaal echter steeds nationalistischer en antisemitischer: een retoriek van volksvijanden, die sporen vertoonde van *populisme identitaire*. Tot die tijd was de teneur vooral geweest dat niet zozeer de elite het probleem vormde, maar het gebrek aan politieke eenheid en aan een sterk, patriottisch beleid dat Frankrijks belangen verdedigde.

De breuk met eerdere kritiek zat hem vooral in de antisemitische toespelingen. Toen generaal Boulanger wees op de ‘parasieten die Frankrijk verscheuren terwijl ze het onteren’ had het woord geen raciale connotatie.¹⁴⁴ Het verwees naar de republikeinse elite. Dat gold niet voor het gebruik van de term door *Le Petit Journal* in 1893. Toen ging ‘parasieten’ over Herzl, de Reinach en Arton – allen Franse Joden met in twee van de drie gevallen Duitse wortels – en was het doorspekt met nationalisme en antisemitisme. Keer op keer benadrukte *Le Petit Journal* hoe de ‘Frankfurtse’ of ‘buitenlandse’ binnendringers of roofdieren Frankrijk met behulp van medeplichtigen Clemenceau & consorten op de knieën hadden gedwongen, en legde aldus de nadruk op de vermeende bedreiging van een op identiteit gebaseerde nationale collectiviteit. Frankrijk, was de nauwelijks impliciete boodschap, verkeerde in gevaar omdat het verscheurd werd door Joodse parasieten en hun helpers.¹⁴⁵ Nu kwam antisemitische retoriek vaker voor in het fin-de-siècle en was zij op zichzelf niet per se populistisch, maar in combinatie met de eerdergenoemde aspecten – de lof voor het volk, de moreel verrotte politici – riekte het toch naar *populisme identitaire*. De late Panamacommentaren illustreren bovendien *Le Petit Journal*'s ideologische shift naar het rechtse nationalisme.¹⁴⁶

Ondanks de extreme retoriek hield *Le Petit Journal* echter ook in deze periode nog vertrouwen in het politieke bestel. Dit kenmerkt de ambivalente houding van de krant in de jaren die we hebben bestudeerd. Het worstelde met de concrete uitwerking van het algemeen kiesrecht; met name met het personeel, de politici. Het nationalisme, het antisemitisme: in deze periode zeker geen exclusief Franse verschijnselen, maar uiteindelijk waren dit óók uitdrukkingen van toenemende frustratie over de onmacht van vooral de *Chambre* om een

¹⁴⁴ ‘(...) des parasites qui la dévorent tout en la déshonorant.’ Geciteerd uit: ‘Le Général Boulanger à ses électeurs’, *Le Petit Journal*, 30 januari 1889. Voor Boulanger stond de Republiek open voor alle Fransen van goede wil. Nooit hintte hij op uitsluiting van burgers op basis van ras of etniciteit.

¹⁴⁵ Zie ‘Un Criminel’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1893. En ook: ‘Corruption, Perversité, Trahison’, *Le Petit Journal*, 26 december 1892. Zie verder *Le Petit Journal*, 27 december 1892 en 6, 10, 11, 16 en 22 januari 1893 en 5 maart 1893.

¹⁴⁶ In dat rechtse nationalisme en was het idee van buitenlandse infiltratie van Frankrijk gemeengoed. Nicolas Pitsos, ‘Presse, mensonges et chemins de fer. L’affaire Homs-Bagdad à l’ombre de la question d’Orient’, in: Olivier Dard e.a., *Scandales et corruption à l’époque contemporaine* (Parijs 2014) 80-95 (91). NB. Zoals eerder opgemerkt zou *Le Petit Journal* zich in de Dreyfusaffaire aan de kant van de anti-Dreyfusards scharen.

vuist te maken, eenheid te projecteren en stabiele regeringen en een solide, duidelijk beleid mogelijk te maken.¹⁴⁷ Die frustratie werd verergerd door het Wilsonschandaal. Panama was de druppel. Maar niet alleen *Le Petit Journal* was kritisch. Ook het evenzeer republikeinsgezinde maar qua lezerspubliek en temperament verschillende *Le Temps* had bedenkingen bij de gang van zaken in de Franse democratie. Over die bedenkingen gaat het volgende hoofdstuk.

¹⁴⁷ Over het opkomende antisemitisme in Europa na 1870, zie Osterhammel, *The Transformation of the World*, 866-872.